

Assaigs d'història comparada dels intel·lectuals

Joseph Jurt

Edició a cura d'Antoni Martí Monterde

Traduccions de Salvador Company, Carlota Gurt i Anna Torcal

Assaigs d'història comparada dels intel·lectuals

Assaigs d'història comparada dels intel·lectuals

Joseph Jurt

Edició a cura d'Antoni Martí Monterde

Traduccions de Salvador Company, Carlota Gurt i Anna Torcal

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

Col·lecció
Figura

Taula

Nota de l'editor	9
Prefaci	II

I

CAMP LITERARI I LITERATURA NACIONAL

La identitat nacional: una ficció, una construcció o una realitat social?	17
Llengua, literatura, nació, cosmopolitisme, internacionalisme. Condicions històriques de l'intercanvi cultural francoalemany	37
El debat francès sobre la nació. Els francesos vistos des d'Alemanya	53
El poder simbòlic de la literatura: una excepció francesa?	61
La constitució d'una literatura nacional francesa	79
La construcció de les identitats nacionals a Europa (del segle XVIII al XX)	89
Llengua i nació: el debat francoalemany en el context de l'annexió d'Alsàcia i Lorena	105
França després de 1870-1871: la funció integradora de la nació i la literatura nacional	125

II

WELTLITERATUR I LITERATURA COMPARADA

Traducció i <i>transfert</i> cultural	145
Autonomia o heteronomia: el camp literari a França i a Alemanya	167
El camp literari entre nacional i transnacional	187
La teoria del camp literari i la internacionalització de la literatura	215
El concepte de <i>Weltliteratur</i> de Goethe: un primer esbós d'un camp literari internacional?	227

III
HISTÒRIA COMPARADA DELS INTEL·LECTUALS

El text i el context. Anàlisi del camp literari francès (segles XIX i XX)	259
Per a una història comparativa dels intel·lectuals a França i a Alemanya	273
En nom de la veritat i de la justícia. Els valors literaris al terreny polític en el moment del cas Dreyfus	295
Procedència dels textos	307

Nota de l'editor

Joseph Jurt (Willisau Land, 1940) és un romanista suís, professor emèrit de Literatura Francesa a la Universitat Albert Ludwig de Friburg, on l'any 1989 va fundar el Frankreich-Zentrum, que va inaugurar-se amb la conferència de Pierre Bourdieu «Les conditions sociales de la circulation internationale des idées», que parteix de la pregunta per les relacions intel·lectuals entre França i Alemanya en un moment tan complicat com va ser l'any de la caiguda del mur de Berlín. També és director de recerca al Centre de Sociologia Europea (EHESS-París) i forma part del Grup de Recerca Literatura Comparada en l'Espai Intel·lectual Europeu de la Universitat de Barcelona.

Com és habitual en la romanística germànica, a diferència del que sol trobar-se al context ibèric, la seva recerca no es limita a l'estudi del llegat medieval, sinó que també presta atenció a la literatura moderna i contemporània: en el seu cas, amb una clara orientació cap a la sociologia de la literatura (la seva tesi doctoral va versar sobre Georges Bernanos). És un dels investigadors més importants d'Europa en el camp de la història comparada dels intel·lectuals, incloent-hi la història de la literatura comparada i les relacions intel·lectuals entre França i Alemanya. Traductor i introductor (és a dir, «intraductor») de Pierre Bourdieu al context germànic, ha dedicat a l'autor de *Les règles de l'art* nombrosos estudis, entre els quals destaquen *Bourdieu* (2011) i *Frankreichs engagierte Intellektuelle. Von Zola bis Bourdieu* (2012). També ha dedicat una part important de la seva recerca a la reflexió sobre la noció de literatura nacional, en el marc de la idea de *Weltliteratur: Le texte et le contexte. Analyses du champ littéraire français (XIXe et XXe siècle)* (2002), *Champ littéraire et nation* (2007) i *Sprache, Literatur und nationale Identität* (2014). Els seus darrers llibres són *Les Arts rivaux: littérature et arts visuels d'Homère à Huysmans* (2018) i *La réception littéraire en France et en Allemagne: André Malraux, Georges Bernanos, Emile Zola, Günter Grass* (Critiques Littéraires) (2020).

En aquest llibre presentem una mostra significativa de les seves principals línies de reflexió: la relació entre camp literari i literatura nacional, *Weltliteratur* i literatura comparada, i la història comparada dels intel·lectuals.

ANTONI MARTÍ MONTERDE

Prefaci

Els vincles que uneixen literatura i nació són menys evidents del que es pensa. Encara que el terme *nació* ja existia a l'edat mitjana, sempre designava una subestructura d'un conjunt més extens: imperi, cristiandat o bé grups a l'interior d'una col·lectivitat, com ara la universitat o l'assemblea de cardenals. Així, es va parlar de l'Imperi romà de nació germànica per designar la part alemanya d'aquest conjunt. La nació no existeix a l'edat mitjana com a estructura política exclusiva; la literatura, tampoc. El romanç cortès, el del cicle d'Artús, per exemple, va il·lustrar un ideal feudal amb pretensions universals. En l'època de l'humanisme (entre el 1480 i el 1535) es va constituir una autèntica *Respublica litteraria* que també transcendia les fronteres nacionals. El que és significatiu és que, a través d'aquest terme col·lectiu, el conjunt de la gent que s'interessava per les lletres es va designar com una institució anàloga a la de l'estat polític. La *Respublica litteraria* és una prova que existia, almenys per a les elits, una comunitat cultural europea abans que s'elaborés el procés de la diferenciació nacional. Els pressupòsits historiogràfics del segle XIX ens inciten equivocadament a construir una evolució històrica lineal que va del local al regional i nacional, i que desembocaria, en la fase transnacional, en la integració europea.

Pel que fa a la constitució de les nacions modernes, l'historiador alemany Meinecke va distingir el 1907 una oposició «ideal-típica» entre la *Kulturnation* ('nació de cultura') i la *Staatnation* ('nació d'estat'). S'ha associat sovint Alemanya amb el primer tipus, mentre que França sembla representar una il·lustració perfecta de la nació d'estat. A partir del segon terç del segle XVIII, en efecte, s'havia format a Alemanya l'esbós d'una *nació cultural* animada per la renaixença de la literatura alemanya, anterior a la *nació política*. L'oposició entre el que era pròpiament alemany i el que era estranger no podia acudir a estructures polítiques. Havia de basar-se en allò que havia sentit des del segle XVIII com a determinant per a la *nació de cultura*: la llengua, la cultura i la història.

A França, la consciència nacional es va definir —al contrari que a Alemanya— a través de les institucions *polítiques*, tot basant-se en la convicció de la

perennitat de la constitució monàrquica. La llengua i la literatura, certament, es van convertir en un atribut important de la consciència nacional, però no eren el fonament de la nació.

Amb l'era dels estats nació moderns que s'instaura a Europa i a l'Amèrica del Nord des dels anys 1770, observem un canvi radical en la legitimitat cultural. Mentre que l'estat aristocràtic es legitimava prenent com a referència una cultura grecoromana universalista, les nacions reclamaven la sobirania prenent com a referència una literatura ancorada en el seu poble i rebutjant el classicisme com a expressió cultural d'una elit aristocràtica. La *literatura nacional* basada en el poble, com va mostrar Anne-Marie Thiesse, es va convertir, al costat de la història i la llengua, en una de les expressions més importants dels nous estats nació. La literatura nacional, per tant, no és una categoria universal, sinó una construcció que apareix en un cert moment històric.

Alemanya constituïa un cas específic. Abans de la unificació el 1871, no disposava d'estructures polítiques que la fonamentessin com a nació, sinó que es definia a través de la seva cultura. Per aquesta raó, alguns polítics i intel·lectuals *legitimaven* l'annexió d'Alsàcia i d'una part de Lorena per criteris culturals, especialment per la llengua alemanya que es parlava en aquesta regió, una annexió que va enverinar durant molt de temps la relació entre Alemanya i França. Tanmateix, amb la creació d'Alemanya com a estat nació el 1871 sota el lideratge prussià, el país s'havia convertit al seu torn en una *nació d'estat*.

França, que es basava en estructures polítiques, no deixava de ser una *nació de cultura*, una nació literària, ja que la literatura hi estava considerada com una expressió representativa de la nació. Tanmateix, la literatura francesa no s'havia convertit en una literatura nacional com les altres. Devia la seva nova preeminència a la concentració única en el seu gènere de la vida literària a la capital, París. Si per a la constitució d'una literatura nacional França va seguir models estrangers, alguns escriptors estrangers sentien com un model el camp literari relativament autònom de França, amb la llibertat d'expressió, el seu estatus social elevat i les instàncies de consagració específiques. Així, la literatura francesa *nacionalitzada* havia adquirit una nova preeminència i significava una nova pretensió universalista.

Abans que s'esbossés a Alemanya una consciència nacional política, durant les guerres contra Napoleó, el classicisme alemany havia venerat la idea d'una edat d'or iniciada per la cultura alemanya, així com la d'una representació de la nació mitjançant una república de les lletres d'inspiració universal i cosmopolita. Quan Goethe va proposar el 1827 el concepte de *Weltliteratur*, en el fons tornava a la concepció del primer classicisme; pretenia sobrepassar la idea d'una literatura nacional estreta tal com havia estat formulada per la generació ro-

màntica. Com que s'havia inspirat en molts autors no alemanys (Shakespeare, Ossian, Homer, Goldsmith), Goethe havia servit de mediador i traductor de Cellini, Voltaire, Diderot i Eurípides i havia ressenyat obres de contemporanis estrangers, com ara Byron i Manzoni; a la seva obra *West-Östlicher Divan* fins i tot es va inspirar en models literaris extraeuropeus; a més, mantenia relacions estretes amb revistes estrangeres, especialment amb *Le Globe* francès. Posava en relleu tot el que ofereix l'intercanvi literari en forma de traduccions, d'intercanvi d'informació i de contactes personals, amb la condició que es veiés el particular en l'universal i l'universal en el particular.

Fins i tot a prop de l'explosió nacionalista de la Primera Guerra Mundial hi havia intel·lectuals i escriptors, a Alemanya i a França, que intentaven defensar una visió literària oberta, a la manera de Goethe. Així, André Gide contribuïa activament a l'elaboració d'una «Europa de la ment». Compartia amb Ernst Robert Curtius la idea que s'esbossava una nova era; els dos autors estaven inspirats per un cosmopolitisme segons el qual són sobretot els «homes honestos» els que creen l'avinença entre els pobles. Entre els escriptors alemanys oberts a les aportacions estrangeres i hostils al nacionalisme cal esmentar també Hermann Hesse. El 1929 va publicar una obra titulada *Eine Bibliothek der Weltliteratur*, en la qual, fidel a l'esperit de Goethe, destacava tota la riquesa que proporcionava el diàleg amb altres cultures i altres literatures.

El règim nazi, des del 1933, va posar en pràctica una política cultural no tan sols hostil a les aportacions estrangeres, sinó que imposava als escriptors la seva ideologia nacionalista i racista. En un magazín, tot apel·lant a la noció de *Weltliteratur*, el règim predicava l'erradicació dins del terreny literari de tot el que era jueu, estranger o cosmopolita i exaltava l'escletxa entre els pobles amics i les potències enemigues del Tercer Reich.

Després de la guerra hi va haver una oposició categòrica, a aquesta perversió del concepte de *Weltliteratur*. Així, el germanista jueu alemany Fritz Strich, establert a la Universitat de Berna, va publicar des del 1946 el seu estudi fonamental *Goethe und die Weltliteratur*. Va recordar el trauma de les guerres napoleòniques a Europa i la reparació que Goethe esperava, a parer seu, d'una xarxa internacional d'intercanvis literaris. L'autor va atribuir al concepte de *Weltliteratur* no tan sols una funció historicoliterària, sinó també una importància eticosocial. A continuació, la noció de *Weltliteratur* es va convertir en la referència més important per a la disciplina de la literatura comparada.

També és una dimensió ètica la que implica la noció moderna d'*intel·lectual*, nascuda en el context del cas Dreyfus a França. Zola defensava, contra una gran majoria de l'opinió pública, el capità jueu injustament acusat d'alta traïció. Altres escriptors, però també científics, es van solidaritzar amb ell. La novetat era

el compromís col·lectiu; els participants acceptaven la designació d'*intellectuals* que els adversaris els havien llançat. Els *intellectuals* no defensaven objectius corporativistes, sinó que s'inspiraven en valors universals com ara la veritat i la justícia. La condició de possibilitat de la seva intervenció era l'autonomia relativa del seu camp d'acció. Aquesta condició existia sobretot a França. Encara que els drets humans es van declarar durant la Revolució Francesa, tenien tanmateix una dimensió universal. La lluita dels dreyfusards trobava un ressò que anava molt més enllà de França, especialment als països mediterranis, on es van reprendre el terme *intel·lectual* i les actituds crítiques respectives. A Espanya, per exemple, l'any de la intervenció de Zola va coincidir amb una gran cesura en la història nacional, a causa de la fi de l'imperi colonial, cosa que va conduir al naixement d'una generació crítica: la Generació del 98. A Alemanya, un autor crític com ara Heinrich Mann no va deixar d'apel·lar al gran model del Zola dreyfusard.

El volum aquí present no hauria sortit a la llum sense la iniciativa generosa d'Antoni Martí Monterde, autor d'una summa sobre la història de la *Weltliteratur* i de la literatura comparada (*Un somni europeu. Història intel·lectual de la literatura comparada. De la «Weltliteratur» a la literatura comparada*). Hem pogut establir intercanvis molt fructífers amb ell i el seu grup d'investigació Literatura Comparada en l'Espai Intel·lectual Europeu, de la Universitat de Barcelona. Alguns capítols del llibre van sorgir de conferències que vaig poder pronunciar a la Universitat de Barcelona o en ocasió de col·loquis organitzats pel grup d'investigació a la Vil·la Joana, magnífica seu del Museu d'Història de Barcelona. Només em queda expressar el meu profund agraïment a Antoni Martí Monterde i al seu equip.

JOSEPH JURT

[Trad. de Salvador Company i Anna Torcal]

I

CAMP LITERARI
I LITERATURA NACIONAL

La identitat nacional: una ficció, una construcció o una realitat social?

IDENTITAT PERSONAL / IDENTITAT SOCIAL

Avui dia hi ha una utilització pletòrica del concepte. No és cap casualitat. Si es reivindiquen constantment diferents menes d'identitat i si, d'altra banda, el terme *identitat* s'ha convertit en una arma per legitimar reivindicacions, és perquè la identitat causa problemes. Si es donés per descomptada, no se l'evocaria constantment i tampoc no caldria intentar definir-ne el contingut contínuament. Aquest recurs constant s'explica també pel fet que el contorn semàntic de la noció és bastant vague i, així, el terme es pot prestar a utilitzacions múltiples. Per tant, convé interrogar-se sobre els continguts variats i successius d'aquesta noció.

El terme modern de la identitat el va crear la psicologia social per tal de superar les apories de la teoria dels rols socials. El problema que es plantejava era saber com un individu es podia integrar en un jo que consistís en la multiplicitat dels rols socials que se li atribueixen. Partint del model de la personalitat de Freud, T. Parsons i E. H. Erikson van fer del terme *identitat* una noció clau de la seva teoria de la socialització. A parer d'Erikson,¹ es pot atribuir una identitat al jo si aconsegueix establir una relació estable entre l'estructura de les experiències i les empremtes individuals (identitat individual) i les estructures de comportament imposades pels rols socials (identitat social). Així, la identitat es defineix com la forma de continuïtat que una persona assoleix a una certa edat —el més sovint, després del moment de ruptura amb les primeres identifications—, moment que s'experimenta com una crisi d'identitat.

En les seves reflexions, E. Goffman parteix de la situació de l'estigmatitzat per tal de generalitzar aquesta experiència. Per tal de correspondre's amb les expectatives tipificades de la societat, l'individu fingeix la *normalitat* (*phantom-*

1 E. H. ERIKSON, *Identität und Lebenszyklus*, Frankfurt, Suhrkamp, 1966.

normalcy) que es correspon amb la identitat social. Al mateix temps, la societat atribueix a cada individu una unitat, de manera que es forma paral·lelament una identitat individual (*phantom-uniqueness*).² La identitat individual es constitueix, segons Goffman, mitjançant la unitat biològica i el perfil de l'itinerari biogràfic. A més, mitjançant la identitat individual dissenyem un subjecte al qual s'atribueix una responsabilitat moral i jurídica. Mitjançant les *institucions totals*, com ara les presons, les casernes o els hospitals psiquiàtrics, la identitat individual queda més o menys diluïda dins d'una identitat social normativa. A Alemanya, aquests conceptes elaborats en el si de la discussió d'investigadors americans els va reprendre J. Habermas, que també defineix l'estructura del jo a través dels pols de la identitat individual i la identitat social. Segons la seva opinió, es tracta de mantenir l'equilibri entre els dos pols per mitjà d'una tècnica d'interacció.

La noció d'*identitat personal*, que difereix del principi tradicional de la identitat de la filosofia, implica considerar aquella com una identitat entre dues o més identitats, i va ser aplicada als grups d'una manera anàloga per la sociologia. D. J. de Levita entén per *identitat de grup* els trets constitutius que romanen permanents encara que els membres del grup variïn.³ Com que la identitat personal és el resultat específic d'una interacció entre individu i societat, la identitat personal i la identitat de grup estan íntimament relacionades. La identitat de grup és una condició de possibilitat per a la formació de la identitat de l'individu.

La sociologia francesa va posar fortament en relleu el caràcter autònom de la consciència col·lectiva. Auguste Comte estava convençut que la noció d'*individu* només era una abstracció, mentre que la d'*humanitat*, a parer seu, era una evidència. Partint de Comte, Durkheim distingeix la consciència individual de la consciència col·lectiva: a partir de la unió de certa quantitat d'individus es constitueix una identitat psíquica d'un nou tipus que és més que una addició d'unitats. L'ésser col·lectiu està determinat, segons Durkheim, pel sistema de les idees, els sentiments, els costums que no són l'expressió de la nostra personalitat, sinó del grup o dels grups dels quals formem part: allò que és constitutiu són les condicions religioses i morals, les tradicions nacionals i professionals, la consciència col·lectiva.⁴ Maurice Halbwachs, al seu torn,

2 E. GOFFMAN, *Stigma. Über die Technik der Bewältigung beschädigter Identität*, Frankfurt, Suhrkamp, 1967.

3 D. J. LEVITA, *Der Begriff der Identität*, Frankfurt, Suhrkamp, 1971.

4 Vegeu sobre aquest tema Axel T. PAUL, «Durkheims Fragestellung», a *Fremdworte. Etappen der strukturalen Anthropologie*, Frankfurt, Campus, 1996, p. 23-45.

desenvolupà la categoria de la *consciència colectiva* per tal de subratllar la determinació social de la gestió del passat. Per a ell, individualització i socialització també tenen a veure amb una consciència que està formada d'una manera específica per la llengua i l'imaginari, pels valors i les normes d'una civilització i d'una època.

El que crida l'atenció és que el terme *identitat*, en primer lloc, és un terme que designa la permanència d'un individu; a continuació, l'utilitzen grups i especialment nacions com una mena de metàfora. Així, Dirk Richter va designar la forma *nació* com un equivalent d'allò que Luhmann va anomenar *forma persona*. La persona funciona com a destinatària d'una comunicació a l'interior d'un procés d'interacció. Si la interacció fixa els contorns corporals per tal de percebre la persona que se suposa que és destinatària d'una comunicació, la comunicació actua al nivell de la societat mundial i s'até a una altra mena de contorns o de fronteres que poden ser polítiques, lingüístiques o ètniques. Richter percep tota una sèrie d'analogies establertes entre persona i nació. Igual que la persona es representa a través d'un cos, la nació és imaginada com un organisme. El concepte de caràcter d'una nació, particularment apreciat per la psicologia de les nacions, té a veure amb la mateixa mena de pensament.⁵ La identificació d'una nació amb una persona va ser especialment precoç a França. Va començar a prendre forma humana (Domina França) en el moment en què la història de França es constituïa com a gènere. El 1224 Primat ho va expressar així al principi de les *Grans Cròniques*: «I encara que aquesta nació sigui orgullosa i cruel contra els seus enemics, segons el que el nom significa, és misericordiosa envers els seus súbdits i els que sotmet... Per tant, no sense raó va ser una dama famosa entre les altres nacions». ⁶ És especialment Michelet el que dona cos a aquesta projecció col·lectiva: «Anglaterra és un imperi; Alemanya és un país, una raça; França és una persona. A través de la personalitat, la unitat, és com l'ésser se situa en l'escala dels éssers» (*Tableau de la France*, 1831).⁷ I en un altre text conegut, Michelet evoca així la seva visió patètica del juliol del 1830: «En aquells dies memorables, una gran llum es va fer i vaig albirar França... el primer, la vaig veure com una ànima i com una persona».

5 Dirk RICHTER, «Die zwei Seiten der Nation. Theoretische Betrachtungen und empirische Beispiele», a Armin Nassehi (ed.), *Nation, Ethnie, Minderheit, Beiträge zur Aktualität ethnischer Konflikte*, Colònia / Weimar / Viena, Böhlau, 1997, p. 66-70.

6 Citat segons Jacques REVEL, «Le fardeau de la mémoire», a Étienne François, *Lieux de mémoire. Erinnerungsorte. D'un modèle français à un projet allemand*, Berlín, Les Travaux du Centre Marc Bloch, 1996, p. 59-60.

7 *Ibidem*, p. 59.